

AZ OSZTJÁK ‘NÉZ’ IGE JELENTÉSTANÁHOZ

CSEPREGI MÁRTA

Az osztják nyelvjárásokban több ‘néz (odanéz, körülnéz, nézeget, megnéz)’ jelentésű ige van, nyelvjárascsoportonként a következők a leghasználatosabbak: oD *ettiit-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 108b; Steinitz 1967–1991: 220), oK *liy- ~ liy-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 1062a; Steinitz 1967–1991: 725), *löyətəjə- ~ lejəł-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 1057ab; Steinitz 1967–1991: 1400), oE *wat- ~ watt- ~ want-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 270b; Steinitz 1967–1991: 1640). Az egész nyelvterületen elterjedt az *əŋkərmə- ~ əŋkərmə- ~ əŋkrəmtə-* ‘odanéz, pillant’ ige is (Karjalainen–Toivonen 1948: 37b; Steinitz 1967–1991: 139, 140). Ezek az igék határozói, ritkábban tárgyi bővítményt kapnak. Az ige akciómínőségét (duratív, frekventatív, momentán) deverbális igeképzőkkel lehet megváltoztatni.

A ‘néz’ alapjelentést a következő egyszerű mondatokban figyelhetjük meg:

- (1) Surg.¹ (Csepregi 1998a: 86)²
notəłta ʒosət liʷənam lejəłłət
fentről csillag-Pl ő-Appr néz-Prs3Pl³
‘fentről a csillagok néznek rá’
- (2) Surg. (Csepregi 1998a: 80)
təɣnam əŋkrəmtə! təɣnam wəłəmtə!
ide néz-Imper2Sg ide pillant-Imper2Sg
‘idenézz, pillants ide’

¹ A nyelvjárások rövidítése: Karjalainen déli szövegeiből: DN – felsődemjankai, Sav. – szavodnijai, Ts. – cingalai. Paasonen keleti szövegeiből: J – jugani. Mai keleti szövegek: Surg. – szurguti.

² Példáim Karjalainen–Vértes déli osztják szövegeiből, Paasonen–Vértes jugani szövegeiből és saját szurguti gyűjtésemből valók. Jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhattam a teljes osztják nyelvterület feltérképezésére.

³ Grammatikai rövidítések: Abl – ablativus; Comit – comitativus; Du – kettős szám; IF – instructivus-finalis; Imper – felszólító mód (a kijelentő módot külön nem jelölöm); Instr – instrumentalis; Lat – lativus; Loc – locativus; Obje – tárgyaz ragozás (előtte a tárgy számára, utána a cselekvő számára és személyére utaló jel), az alanyi ragozást külön nem jelölöm; PartcImp – folyamatos melléknévi igenév (utána a cselekvéshordozó személye és száma); PartcPerf – befejezett melléknévi igenév (utána a cselekvéshordozó személye és száma); Pass – szenvedő ragozás; Pl – többes szám; Prs – jelen idő; Prt – múlt idő; Px – birtokos személyjel (előtte a birtok száma, utána a birtokos személye és száma); Sg – egyes szám (csak az ige- és birtokos ragozásban jelölöm, előtte a személy); Transl – translativus.

A sokféle ‘néz’ jelentésű cselekvésige mellett mindegyik nyelvjárásban azonos, uráli eredetű töve van a ‘lát’ jelentésű, érzékelést jelentő igenek: *wo-* ~ *wu-* ~ *wq-* ~ *u-* (Karjalainen–Toivonen 1948: 268ab; Steinitz 1967–1991: 1551). Ennek az igenek tárgyi bővítménye van:

- (3) Surg. (Csepregi 1998a: 72)
<i>ɨɫ</i>	<i>tõrəm</i>	<i>mənmam</i>		<i>əntə</i>	<i>wujəm,</i>		<i>num</i>	<i>tõrəm</i>
alsó ég	megy-PartcPerf-1Sg	nem lát-Prt1Sg	felső ég					
<i>mənmam</i>		<i>əntə</i>	<i>wujəm</i>					
megy-PartcPerf-1Sg	nem lát-Prt1Sg							
- ‘alsó égbe mentemet nem láttam, felső égbe mentemet nem láttam’

A két ige egy mondaton belüli használata még jobban megvilágítja a cselekvésige – érzékelésige különbségét:

- (4) Surg. (Csepregi 1998a: 84)
<i>sār</i>	<i>sāməp</i>	<i>jaɣnə</i>	<i>ja</i>	<i>wuji,</i>		<i>os</i>	<i>ķõjayi</i>	<i>hət'γə</i>
gyors szemű emberek-Loc	ám lát-PassPrt3Sg	és aki lassú-Transl						
<i>ɫejɫəɣəl,</i>	<i>t'u</i>	<i>jaɣnə</i>	<i>əntə</i>	<i>pə</i>	<i>wuji</i>			
néz-Prs3Sg az emberek-Loc bizony nem lát-PassPrt3Sg								
- ‘gyorsszemű emberek meglátták, de aki lassan nézett [oda], azok (az emberek) nem látták’

Az első három mondat egyben a hagyományos osztják mondatszerkezetet is képviseli, mely rendszerint egyetlen, a mondat végén található verbum finitumot tartalmaz. Mellérendelt mondatok előfordulnak a nyelvben, de a mellérendelés leggyakrabban a párhuzamos mondatszerkesztésből következik, mint a (2) és (3) mondatban. Az esetleges alárendelő mellékmondat igeneves szerkezettel fejeződik ki. Ezzel találkozunk a (3) mondatban, melyben tárgyi alárendelésről lehetne szó ‘nem láttam, hogy mentem’ jelentésben. A (4) mondat a vonatkozó mellékmondat csírájával már újabb fejlemény.

Egy tanulmányomban (Csepregi 1998b) déli osztják szövegeket elemezve némileg más szempontból már foglalkoztam az érzékeléssel kapcsolatos igeik szemantikájával. Mai tudásommal kénytelen vagyok részben újrafogalmazni korábbi véleményemet. Jelen írásomban a NÉZ igenek egy olyan jelentésáramlatára igyekszem rávilágítani, mely meghatározott szintaktikai helyzetben jelentkezik, s eredete végső soron az osztják narráció természetében rejlik. Ez a szintaktikai helyzet az, amikor a NÉZ ige a mondat élén áll:

- (5) Surg. (Csepregi 1998a: 86)
<i>temi</i>	<i>ɫejəl:</i>	<i>māki</i>	<i>sar</i>	<i>ķunta</i>	<i>juj</i>	<i>turəm</i>	<i>tāyi</i>
ez	néz-Prt3Sg	régi	elő	mikor	fa	hoz-PartcPerf	hely
- ‘hát nézett: itt mintha régen fát hordtak volna’

Magyar nyelvérzékeléssel szívesen értelmeznénk a közlés második részét tárgyi mellékmondatként, s akkor így fordíthatnánk az elejét: *hát nézte, ...* Itt mégis inkább mellérendelésről van szó, ugyanis a tárgyi alárendelés a főmondatban tárgyas ragozást feltételez, mint az alábbi, újabb irodalmi nyelvi szövegből származó mondatban:

- (6) Surg. (Csepregi 1998a: 31)
kóinat ramiləy, miw ləwatə jəy
 kéz-Comit mutat-PrtSgObjc3Sg mi nagyság-Transl válik-Prt3Sg
 'kezevel mutatta, milyen nagy lett'

A mellérendelés mellett szólnak azok a példák, melyekben a NÉZ ige határozói bővítményeket kap:

- (7) Surg. (Csepregi 1998a: 66)
kát kōni jākənam lejələ, mǎjk-iki jākən əntem
 ház has-Abl befelé néz-Prs3Sg erdei-szellem bent nincs
 'a tetőablakon benéz, az erdei szellem nincs bent'
- (8) J (Paasonen–Vértes 2001: 20)
əj latnə məntalənə lejələ: wōki jəl
 egy idő-Loc megy-PartImp-3Sg-Loc néz-Prs3Sg róka jön-Prs3Sg
 'egyszer mentében néz[i]: róka jön'

Szintén a mellérendelésre utalnak azok a mondatok, melyekben a NÉZ igenévi alakja áll a mondat élén egyidejű, vagy előidejű cselekvésekre utalva:

- (9) Surg. (Csepregi 1998a: 86)
kələtə juyat lejələmətalənə, temi mǎki kənta juy
 hál-PartImp fa-IF nézeget-PartImp-3Sg-Loc ez régi mikor fa
tuwəmə təyi
 hoz-PartcPerf hely
 'amikor éjszakára fát keresett (= fa után nézett), [látta, hogy] itt mintha régen hordtak volna fát'
- (10) Sav. (Karjalainen–Vértes 1975: 160)
əjkərməmetnə jārən urt jəpəja pit'ot
 odanéz-PartcPerf-3Sg-Loc szamojéd hős bagoly-Lat változik-Prt3Sg
 'odanézvén [látta, hogy] a szamojéd hős bagollyá változott'

Ezek szerint az (5) mondatban is egyidejű cselekvésekkel, mellérendelt mondatokkal van dolgunk, de a NÉZ cselekvésigébe ott is beleérthetjük az érzékelés mozzanatát is, azaz beirhatnánk a két részmondat közé a [látja, hogy] elemet. Ezt így érti az osztják beszélő és hallgató, s a jelenség magyarázatát a folklórban találjuk meg.

Az osztják narratív folklór műfajok jellegzetes vonása, hogy a hős egyik helyről a másikra megy, állandóan vándorol, utazik. Az elbeszélés kétféleképpen írható le:

egyrészt azoknak a statikus képeknek a láncolataként, melyek az állandóan mozgásban lévő hős szeme előtt váltakoznak, másrészt dinamikus események sorozataként, a hős cselekedeteinek felsorolásával. Függetlenül attól, hogy én-elbeszéléssel vagy ő-elbeszéléssel van dolgunk, vagyis függetlenül attól, hogy a főhős viselt dolgai 1Sg vagy 3Sg személyű igékkel mondatnak el, az új meg új helyszíneket az elbeszélő mindig a hős szemével pillantja meg s láttatja. A kognitív szemantika (Kiefer é. n. 19) terminusait használva úgy is fogalmazhatunk, hogy a mesehős az alak (figure) és az események helyszíne az a háttér (ground), melynek a hallgató/olvasó mindig csak azt a szeletét ismeri meg, melyre a hős pillantása esik. A szövegben ez vagy olyan mondattal fejeződik ki, melynek élén igeneves szerkezet áll, vagy pedig két mellérendelt mondattal. Mindkét esetben a szövegrész eleje a hős mozgására, észlelő tevékenységére utal, a vége pedig az észlelt dologra, eseményre. A mondat élén ezért nemcsak a NÉZ ige állhat, hanem mozgást jelentő ige is, vagy abból képzett igenév:

- (11) Surg. (Csepregi 1998a: 78)
a t'i mən, mən, t'äḡa sarnə əj ḡät töt äməsə
 ím megy-Prt3Sg megy-Prt3Sg hát elülső-Loc egy ház ott ül-Prs3Sg
 'ment, ment, hát egy ház van előtte'
- (12) Sav. (Karjalainen–Vértes 1975: 169)
toḡ tāḡmetnə ewə ät
 oda belép-PartcPerf3SgLoc leány fekszik-Prt3Sg
 'oda belépvén, egy leány feküdt ott'

A narráció természetéből következően tehát ebben a szintaktikai helyzetben a mozgást jelentő igék is tartalmazzák az érzékelés jelentésárnyalatát, azaz a közlés két része közé itt is beiktatható a [látta, hogy] elem. A mondatra jellemző, hogy benne lévő két igének (illetve az igenévnek és az igének) két különböző ágense (illetve cselekvés-hordozója) van. Ez a szabály azonban nem kivétel nélküli:

- (13) Surg. (Csepregi 1998a: 86)
ləjəl: jöwin mənəl
 néz-Prt3Sg éjszaka megy-Prs3Sg
 'néz[i]: éjszaka megy'

A NÉZ igéhez hasonló szerepe van a HALLGAT ('odahallgat, hallgatózik, fülel') igének, s a belőle képzett igenévnek is:

- (14) Surg. (Csepregi 1998a: 72)
t'et ḡoləntəḡəlləmət, əj məli soččəl set'əl
 így hallgat-Prs1Sg egy valami jön-PartcImp3Sg hallatszik-Prs3Sg
 'így hallgatok (odafigyelek), valaminek jövele hallatszik'

(15) Ts. (Karjalainen–Vértes 1975: 77)

imeyan ikeyan ättäyän, xutäntetnə (...) wäjəntäyjan t'ex
 anyó-Du apó-Du lefekszik-Prt3Du hallgat-Partc3SgLoc elalszik-Prt3Du oda
 'anyó és apó lefeküdtek, fülélvén [hallják, hogy] ők ketten elaludtak'

A [látja, hogy], [hallja, hogy] jelentéselem megjelenése, a LÁT és a HALL ige tranzitivitása, tárgyvaló bővíthetősége is elősegíthette tárgyi alárendelés megjelenését az érzékelésigék mellett. A szurguti szövegekben sem Paasonen száz évvel ezelőtti feljegyzéseiben, sem saját gyűjtésében nem fordul elő, hogy a LÁT vagy a HALL ige szerepelne tárgyi mellékmondatot bevezető főmondat állítmányaként. Karjalainen déli osztják szövegeiben néhány mondatban előfordul, de azokban az ige mellett ott áruklodik valamely oroszból átvett partikula, mutatván a szerkezet eredetét:

(16) DN (Karjalainen–Vértes 1975: 43)

män mänə semyatámät wojem što taw utäp
 én magam szem-DuPx1SgInstr lát-SgObjc1Sg hogy ő hálósátor
tipənə omsot
 belseje-Loc ül-Prt3Sg
 'saját két szemmel láttam, hogy ő a hálósátorban ült'

A *wojem što* már az a szabályos 'láttam, hogy' szerkezet, melyet a magyarban is természetesnek érzünk. Az ige tárgyas ragozása is mutatja, hogy a főmondat után tárgyi mellékmondat következik. A szerkezet felszíni formája az oroszról van kölcsönözve, azonban a tárgyi alárendelés kialakulását belső nyelvi igények is siettetették.

IRODALOM

- Csepregi Márta 1998a: *Szurguti osztják chrestomathia. = Studia uralo-altaica Supplementum 6.* Szeged, József Attila Tudományegyetem
- Csepregi Márta 1998b: Egy déli osztják igeveves szerkezet problémái. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Elemszerkezet és linearitás.* Budapest, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 65–70.
- Steinitz, Wolfgang 1967–1991: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache.* 1–14. Lieferungen, Berlin, Akademie Verlag.
- Kiefer Ferenc é. n.: *Jelentésmélet.* Egyetemi Könyvtár, Corvina.
- Karjalainen, K. F. – Y. H. Toivonen 1948: *Ostjakisches Wörterbuch = LSFOu. XI/I–II.* Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Edith Vértes 1975: *Südoostjakische Textsammlungen.* Band 1. = *MSFOu. 157.* Helsinki.
- Paasonen, H. – Edith Vértes, 2001: *Surgutostjakische Textsammlungen am Jugan = MSFOu. 240.* Helsinki.

CONTRIBUTION TO THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE KHANTY VERB 'LOOK'

MÁRTA CSEPREGI

The common feature of the simple and compound Khanty sentences examined in the present study is that their first parts include a verb or a participle with the meaning 'look' or 'listen'. The second parts of these sentences are bound to the first parts through unmarked, loose co-ordination. The reason for this kind of connection lies in the nature of Khanty narration. It is a characteristic feature of a Khanty story that the events are shown from the hero's point of view who is in constant motion. The speaker and the listener both imply the structures [he sees that], [he hears that], yet these are only present explicitly when the sentences reflect obvious Russian influence. Therefore the semantic structures of the verbs 'look' and 'listen' markedly include the features 'see' and 'hear' expressing perception.